

УДК 159.955.4

Найдьонова Л. М. (м. Київ)

СОЦІАЛЬНІ СЕРЕДОВИЩА РЕФЛЕКСІЇ РІЗНИХ МОДАЛЬНОСТЕЙ

Представлено нову методику дослідження рефлексії різних модальностей, яку можна використовувати в дослідницьких і консультаційних цілях. Показано особливості рефлексії знань, почуттів, ставлень і досвіду молоддю і дорослими у різних соціальних середовищах (друзів, батьків, інших людей) порівняно із обдумуванням наодинці.

Ключові слова: рефлексія, групова рефлексія, модальності рефлексії, соціальні середовища.

Рефлексія є важливим фактором розвитку особистості і середовища. Попри величезне розмаїття розуміння рефлексії і зростання її популярності в психології, залишається достатньо мало дослідженими природні середовища, в яких розгортаються рефлексивні процеси різних модальностей без спеціального втручання дослідників. Актуальність дослідження цього питання зумовлена тим, що рефлексія є фактором формування середовищ інноваційного розвитку [1]. Тому нас зацікавило питання: в яких середовищах у природних умовах «живе» групова рефлексія.

Мета нашої роботи була визначена як пошук відповіді на головне дослідницьке запитання: чи змінюються рефлексивні характеристики середовищ під впливом демографічних чинників, зокрема чи пов'язані з віком, чи мають гендерні відмінності.

Ми виходили з припущення, що головним контекстом, який сприяє формуванню рефлексивного інноваційного середовища, є дружні відносини.

Саме у дружніх стосунках наявна довіра, яка необхідна для існування групового суб'єкта і здійснення групової рефлексії. Проте, рефлексія може здійснюватись і в межах індивідуальної суб'єктності, а також в інших більш менш постійних середовищах міжособистісного спілкування. Наскільки відмінними є ці природні середовища існування рефлексії, чи відмінна рефлексія, яка розгортається в цих середовищах?

Для перевірки цих припущень ми провели дослідження особливостей репрезентації рефлексивних модальностей у природних умовах у дорослих та юнацтва. Модальністю рефлексії ми назвали її спрямованість на той чи інший об'єкт. У якості основних об'єктів рефлексії слідом за М.Найдьоновим ми виокремлюємо знання, почуття, відносини (ставлення) і досвід. *Знання* є традиційним об'єктом, у межах якого рефлексія розглядалась у філософії, вивчалась у дослідженнях учбової діяльності як механізм інтелектуального контролю, забезпечення істинності знання. *Почуття* є об'єктом рефлексії, яка розглядається як механізм опанування стресом, фрустрацією та іншими негативними емоціями, виступає елементом саморегуляції внутрішнього світу людини. Модальність рефлексії *ставлень* спрямована на зовнішній світ, насамперед, соціальний; вона необхідна для забезпечення співпраці, побудови конструктивних відносин, розв'язання конфліктів, об'єднання зусиль і продовження стосунків. Найбільш інтегративною модальністю є рефлексія *досвіду*, яка включає в себе аналіз дій різних масштабів та їх результатів, в тому числі у вигляді особистого досвіду, спрямованого в майбутнє.

Для дослідження особливостей рефлексії різних модальностей у природних середовищах міжособистісного спілкування ми створили **експрес-методику оцінки рефлексії**. У ній для оцінки модальностей використовувалися параметри, розроблені для активізації рефлексії в процедурах особистісної рефлексії (публічного самодослідження, покликаноного препарувати свої почуття, відносини, знання, досвід у рефлексивному творчому тренінгу-практикумі) [3]. Такі ж модальності використовувалися в рефлексивному інтерв'ю з учасниками масових акцій [2, 4]. Респондентам пропонується відповісти на питання: що нового в почуттях, відносинах, знаннях і досвіді вони отримали в поточній події.

Взявши за основу питання рефлексивного інтерв'ю, ми модифікували їх, щоб отримати інформацію про особливості репрезентації рефлексивних середовищ у природних умовах у дорослих та юнацтва шляхом самозвітів. Однак якщо в рефлексивному інтерв'ю основний запит стосується моніторингу змін у цих сферах (запитання «Що нового...»), то в методиці нас цікавила частота звернень до цих чотирьох модальностей рефлексії в різних контекстах. Зокрема, «індивідуально-рефлексивний аспект»: «Я звертаюся думками до своїх почуттів... ставлень... знань... досвіду...». І «груп-рефлексивний аспект» (три компонента): «Я розмовляю з друзями про себе і свої почуття... ставлення... знання... досвід», «Я розмовляю з батьками про себе і свої почуття... ставлення... знання... досвід», «Я розмовляю з іншими людьми про себе і свої почуття... ставлення... знання... досвід».

Таким чином, як контекстні середовища нами були задані: друзі, батьки та інші люди. Загальна матриця частотної оцінки рефлексії має форму 4 середовища*4 модальності. 4 середовища: індивідуальне, друзі, батьки, інші люди. 4 модальності: знання, почуття, ставлення, досвід. Оцінка кожного питання відбувалася за п'ятибальною шкалою Лайкерта: 1 бал – ніколи, 2 – рідко, 3 – іноді, 4 – часто, 5 – дуже часто.

У дослідженні взяло участь 123 особи, з них 35 дорослих, у віці від 21-го року до 63-х років і 88 молодих людей у віці від 15 до 18 років. Всього 68 жінок і 65 чоловіків. Дослідження за даною експрес-методикою (у бланково-му її варіанті) проводилось індивідуально, оскільки вона була вбудована в цикл методик, спрямованих на вивчення імпліцитних соціальних настановлень за допомогою комп'ютерної версії імпліцитного асоціативного тесту.

Аналіз результатів. У першу чергу звертає на себе увагу частота репрезентацій рефлексивних модальностей. Якщо усереднити значення частоти здійснення рефлексії всіх модальностей у всіх середовищах (друзі, батьки, інші люди), а також у індивідуальній формі, то в дорослих ця частота буде дещо більшою, ніж у юнацтва - 3,2 і 2,9 балів відповідно. При цьому рефлексія на думку досліджуваних частіше здійснюється в індивідуальній формі обдумування своїх почуттів, ставлень, знань, досвіду, ніж у груповій формі обговорення. Це переважання характерно як для дорослих (3,8 і 3,0 бали відповідно індивідуальна і групова форми) так і у молодих людей (3,4 і 2,7 бали).

Однак, якщо розглянути частоту репрезентацій в різних середовищах (див. рис. 1), ми побачимо, що середовища друзів і батьків досить схожі за параметрами частоти рефлексії. Так, середні бали складають для друзів 3,3 у дорослих і 3,0 у молоді, а для батьків відповідно 3,2 та 3,0 бали. Таким чином, і в дорослих і в молоді ці середовища досить схожі за частотою рефлексії і лише незначно відстають від частоти «самостійного обмірковування». Середовище, яке протиставлено близьким стосункам - «інші люди» значно відрізняється за частотою рефлексії на 0,7 та 0,9 бала, що складає середні значення 2,5 бали для дорослих і 2,1 для молоді.

Таким чином, найчастіше рефлексивні питання постають перед людиною наодинці та в середовищі близьких людей (друзів та батьків), в той час як при більшій між особовій дистанції рефлексія здійснюється за уявленнями людей досить рідко.

Наступним кроком аналізу було порівняння частоти виникнення рефлексивних вправ різних модальностей, тобто рефлексії, спрямованої на різні об'єкти: почуття, ставлення, знання, досвід. При цьому, почуття представляють найбільш особистісний звернений до себе об'єкт рефлексії. Ставлення охоплюють настановлення на зовнішній світ, зокрема соціальний. Знання репрезентують інтелектуальний раціоналістичний аспект рефлексії, який є найбільш традиційним розумінням. Останнє формулювання об'єкту рефлексії – як досвіду – виконує інтегративну функцію і знову повертає до особистісного рівня.

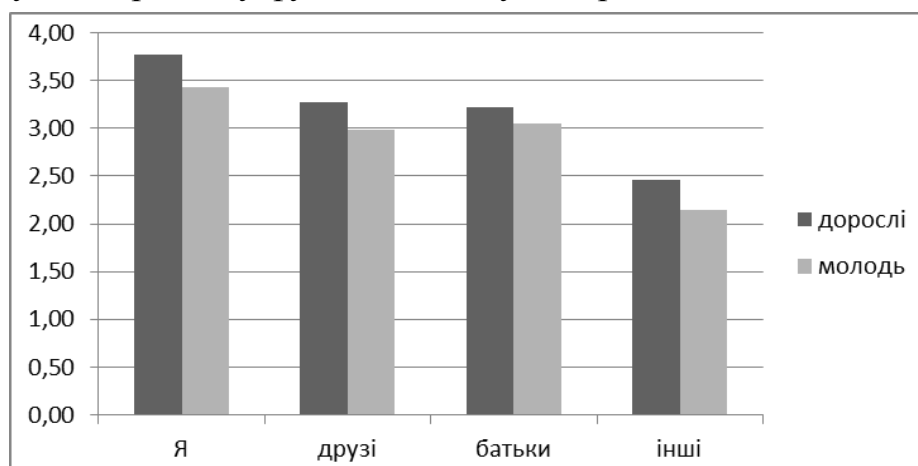

Рис.1. Частота репрезентацій рефлексії в різних середовищах у дорослих та молоді

На рис. 2 представлено гістограми, що відображають частоту здійснення рефлексії різних модальностей в чотирьох досліджуваних середовищах дорослих і молоді за прямими звітами досліджуваних. Найбільші відмінності між різними середовищами у дорослих і молоді спостерігаються в модальності почуттів і ставлень. Саме ці модальності виявилися найбільш чутливими до соціальної дистанції: значно відрізняється частота рефлексії почуттів і ставлень між близькими особистісними середовищами друзів та батьків і іншими людьми. Частота рефлексії знань і досвіду більше залежать від соціальної дистанції в молоді, ніж в дорослих. На рис. 3 співвідношення частоти рефлексії в дорослих і молоді проілюстровано для кожної з досліджуваних модальностей.

Рис. 2. Рефлексивні модальності в різних середовищах у дорослих (ліворуч) і молоді (праворуч)

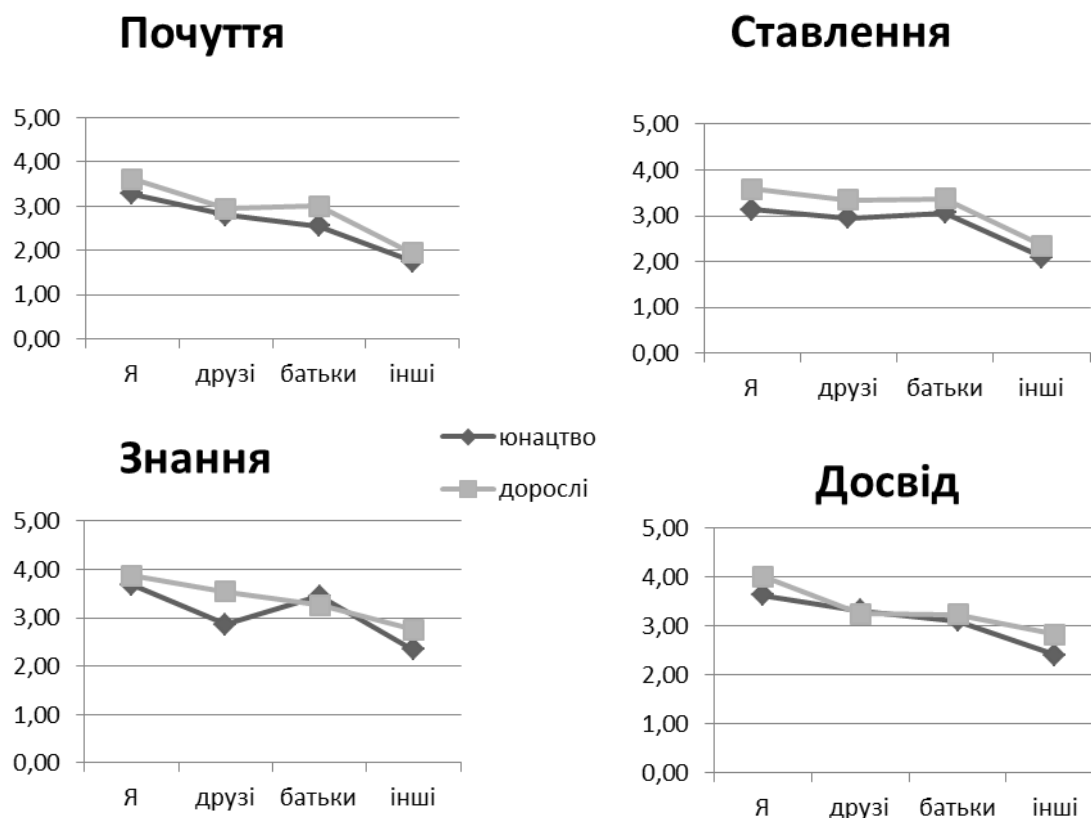

Рис. 3. Порівняння модальностей рефлексії у дорослих та юнаків

Як видно на графіках, є лише один випадок, коли молодь частіше здійснює рефлексію, чим дорослі – це стосується рефлексії знань у розмовах із батьками. У всіх інших випадках частота рефлексій у дорослих більша, ніж у молоді. Розглянемо особливості рефлексії різних модальностей більш детально.

Рефлексія знань. В індивідуальній формі рефлексії у молоді домінує рефлексія знань – вона має найбільшу частоту серед усіх інших модальностей. Форми графіків частоти рефлексії знань у дорослих і молоді найбільш відмінні. У дорослих спостерігається пряма залежність частоти рефлексії знань від близькості соціальної дистанції: найчастіше така рефлексія здійснюється наодинці, потім - у середовищі друзів, потім – батьків і найменше – в спілкуванні з іншими людьми. Для молоді на графіку ми бачимо два піки: рефлексія знань наодинці і рефлексія знань у спілкуванні з батьками. Саме в межах групового суб'єкта батьківської родини майже з такою ж частотою, як і наодинці, здійснює молодь рефлексію знань. Рефлексія знань молоддю значно менше, ніж дорослими, здійснюється в середовищі друзів, і ще менше з іншими людьми при великій соціальній дистанції. Попри те, що для досліджуваних вікових груп молоді вважається найбільш важливим для розвитку особистості спілкування із однолітками, ми бачимо, що рефлексія знань найчастіше зосереджується в спілкуванні із родиною. А оскільки рефлексія знань є однією із важливих компонент професіоналізації, мабуть, роль родини як середовища рефлексії і фактора професійного становлення молоді людини сьогодні дещо недооцінюється.

Варто також відмітити, що рефлексія знань для дорослих більше переміщується в середовище спілкування з друзями, де домінує над усіма іншими модальностями. Ймовірно, це відбувається тому, що середовище друзів у дорослих найчастіше переміщується в професійну сферу, де найбільш актуальною є рефлексія знань, адже саме через рефлексію імпліцитних знань в групі може створюватись нове знання, необхідне для розв'язання професійних проблем.

Рефлексія почуттів. Найбільш чутливою до соціальної дистанції виявилась рефлексія почуттів. Різниця між частотою здійснення рефлексії наодинці і з іншими людьми переважає інтервал у один бал за середніми значеннями і в дорослих і в молоді. Для рефлексії почуттів потрібна інтимна дистанція стосунків, тому нічого дивного немає в тому, що з іншими людьми така рефлексія здійснюється рідше, ніж усі інші модальності.

Загалом модальність почуттів є найменш представленою у всіх середовищах, крім індивідуально-рефлексивного аспекту, де незначно переважає над рефлексією ставлень (3,3 і 3,1).

На графіку видно, що існують відмінності здійснення дорослими і молоддю рефлексії почуттів у близькому середовищі. В той час, як для дорослих характерною є однакова частота рефлексії почуттів у розмовах із батьками і друзями, у молоді рефлексія почуттів переважає в дружньому середовищі, а разом з батьками рефлексія почуттів здійснюється молоддю рідше. Тобто, ми можемо говорити про певну спеціалізацію рефлексивного середовища у двох типах взаємодії молоді із близькими людьми – в системі сім'ї і системі дружніх стосунків. Сім'я для молоді є середовищем, спеціалізованим, насамперед, на рефлексії знань, а дружні стосунки створюють сприятливі умови для рефлексії почуттів.

Рефлексія ставлень. Модальність ставлень або відносин відрізняється тим, що у всіх середовищах (крім «інші люди») представлена приблизно на одному рівні, причому і у дорослих (3,4-3,5) і у юнацтва (3,0-3,1).

Порівняння форми розподілу частот рефлексії у різних середовищах у межах окремої модальності виявило, що найменше відмінностей між дорослими і дітьми спостерігається в частотах рефлексії ставлень. При цьому частота рефлексії ставлень має прямий зв'язок із близькістю стосунків. Відсут-

ність різниці форми розподілу в молоді і дорослих може свідчити про те, що особливості рефлексії ставлення формуються раніше досліджуваного нами віку (до 15 років).

Рефлексія досвіду. Прикметно, що за середніми значеннями найбільш частою в дорослих є інтегральна рефлексія досвіду в індивідуальній формі обдумування на самоті. Рефлексія досвіду домінує в молоді лише в середовищі друзів. Тому варто іще раз підкреслити важливість середовища друзів для розвитку особистості – через рефлексію почуттів та рефлексію досвіду, необхідних для особистісної інтеграції.

Якщо підвести підсумок аналізу відмінностей модальності рефлексії, ми побачимо, що показники модальностей рефлексії знання і досвіду найбільш виражені практично у всіх середовищах, як у дорослих так і у юнацтва, і найчастіше домінує одна з них. Особливо це помітно в індивідуальному рефлексивному аспекті, де ці модальності мають найвищі показники (середні значення 3,7 балів у цілому по вибірці). Модальність рефлексії знання найбільш представлена у дорослих в середовищі друзів (3,6), а у молодих людей – в середовищі сім'ї батьків (3,5), в дружньому ж контексті у юнацтва переважає модальність рефлексії досвіду (3,3) і почуттів (2,8). Цікава особливість середовища батьків у дорослих – рефлексія там збалансована, частота здійснення рефлексії різних модальностей приблизно однакова.

Гендерний аспект. Другим напрямом аналізу результатів було виявлення гендерних відмінностей (див. табл. 1 і рис. 4).

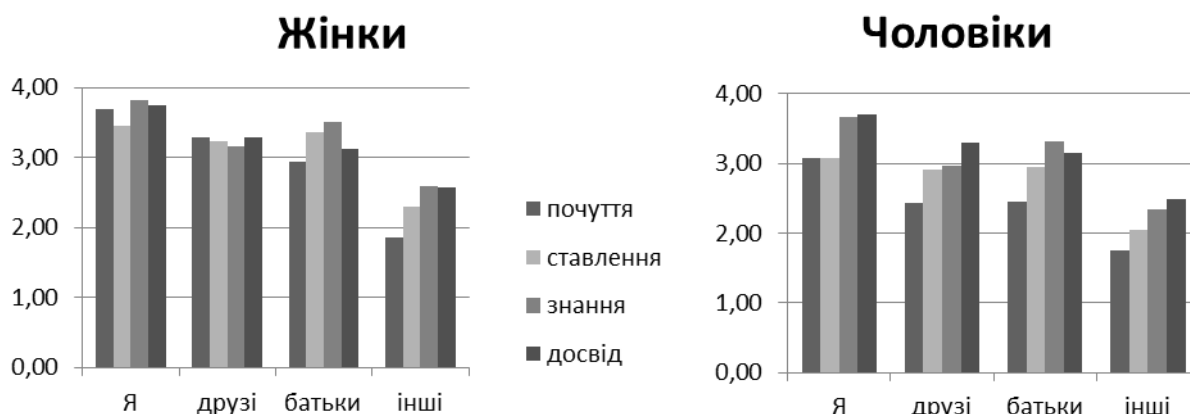

Рис. 4. Гендерні особливості репрезентації модальностей рефлексії

Якщо усереднити всі оцінки за різними модальностями, можна сказати, що в жінок складаються умови для здійснення рефлексії дещо частіше, ніж у чоловіків, у всіх середовищах (див. табл. 1). Навряд чи ці дані можна спрощено інтерпретувати як більшу схильність жінок до рефлексії загалом. Проте частота звернень до власних знань, почуттів, ставлень і досвіду разом узятих за самозвітами жінок виявляється більшою, ніж за самозвітами чоловіків.

Таблиця 1

Частота репрезентацій модальностей рефлексії у чоловіків та жінок в різних середовищах (середні значення)

	Я	Друзі	Батьки	Інші
Жінки	3,68	3,24	3,24	2,33
Чоловіки	3,38	2,90	2,96	2,16

Ми можемо також говорити про певні особливості рефлексії в гендерному розподілі. Рефлексивно-індивідуальний аспект відрізняється тим, що в

жінок модальності рефлексії почуттів, знань і досвіду представлені з приблизно однаковою частотою в різних середовищах (середні оцінки відрізняються не більше, ніж на 0,1 балу, маючи значення в діапазоні 3,7-3,8). При цьому модальність рефлексії ставлення дещо відстає (складає 3,4 бали). У чоловіків, натомість, є досить чіткий розрив між рефлексією почуттів і ставлень, з одного боку (середні оцінки цих модальностей 3,1 бали), та рефлексією знань і досвіду з іншого боку (тут середні оцінки складають 3,7 бали). Тобто, загалом у жінок рефлексія почуттів значно вища, ніж у чоловіків.

У середовищі друзів у жінок рефлексія всіх модальностей знаходиться приблизно на одному рівні частоти здійснення (3,2 – 3,3 балів). У чоловіків є значний розрив рефлексії почуттів (2,4 балів) та значно вищої за неї рефлексії досвіду (3,3 бали). Рефлексія ставлень (2,9) та знань (3,0) займають у жінок і чоловіків проміжне положення.

Конфігурація модальностей рефлексії в спілкуванні з батьками має менше відмінностей у жінок і у чоловіків і стосується переважно ставлення, яке у жінок є другим по частоті (середні значення оцінок 3,4 бали), а в чоловіків третім (відповідно 2,9 бали). При цьому рефлексія досвіду (третє в жінок і друге «місце» в чоловіків) має в жінок і чоловіків однакову частоту (середнє значення 3,1 бали).

У середовищі інших людей можна зазначити, що у жінок мінімально переважає рефлексування знань, тоді як в чоловіків більш явно переважає рефлексія досвіду. Проте ці відмінності незначні на фоні явно зниженої частоти рефлексії всіх модальностей, яка відбувається при зростанні соціальної дистанції.

Таким чином, ми можемо говорити про більш високий рівень репрезентації рефлексивних модальностей у жінок а також про її більшу збалансованість. Особливо це стосується індивідуально-рефлексивного аспекту та середовища друзів.

Індивідуальні особливості репрезентації модальностей рефлексії

Аналіз індивідуальних профілів оцінок рефлексії проводився на основі виокремлення значень оцінок, які виходили за межі більшості (діапазон $\pm\sigma$ від середнього значення). Таким чином, було емпірично виокремлено типи кількісних профілів: 1) середні значення за всіма модальностями; 2) високі значення за всіма модальностями; 3) низько-середній - коли одна або кілька модальностей за значеннями потрапляють в низький діапазон, а всі інші знаходяться в середньому; 4) високо-середній (коли одна або кілька модальностей за значеннями потрапляють у діапазон вище середнього, а всі інші знаходяться у середньому; 5) контрастні значення (коли хоча б одна із модальностей потрапляє в діапазон низьких значень, а інша в діапазон високих).

Таблиця 2

Середні значення оцінки модальностей рефлексії

Модальності	\bar{x}	σ
Почуття	10,73	2,98
Ставлення	11,58	2,59
Знання	12,60	2,46
Досвід	12,62	2,80

Примітки: \bar{x} - середнє арифметичне, σ – середнє квадратичне

Розподіл вибірки за типами кількісних профілів рефлексивних модальностей виявився наступним: осіб із середнім профілем - 39,3 %; високо-середнім – 27,7 %; з низько-середнім - 25,9 %; високим – 2,7 %; контрастним

- 2,7 %. Профілів, у яких всі значення потрапляли б у діапазон низьких емпірично виявлено не було.

Разом з тим, співвідношення між оцінками різних модальностей в різних середовищах мають високу варіабельність. Представимо тут лише дві різновидності індивідуальних профілів у кількісному типі середніх.

Рис. 5. Приклад симетричного середнього профілю

Індивідуальний профіль, наведений на рис. 5, представляє собою симетричний тип профілю, в якому частота рефлексії різних модальностей є збалансованою і залежить лише від соціальної дистанції. При цьому рефлексія в близькому середовищі спілкування (з друзями і батьками) не відмінна. Профілі такого типу зустрічаються досить рідко і скоріше складають певний ідеалізований абстрактний тип.

Приклад індивідуального профілю, наведений на рис. 6, є несиметричним.

Рис. 6. Приклад несиметричного індивідуального профілю модальностей рефлексії

Несиметричність може проявлятися у двох вимірах: щодо модальності, представленій квадрантами і щодо середовищ, які повторюються як промені у кожному з квадрантів. На перетині цих двох вимірів за формою профілю ми можемо робити висновок стосовно взаємодії модальностей рефлексії і середо-

вища їх здійснення. Так, в розглянутому нами індивідуальному профілі (рис 6.) квадрантів діаграми, які репрезентують модальності рефлексії: за напрямками почуття – знання, і ставлення – досвід, можна стверджувати, що модальності рефлексії досвіду і знань (полюс рефлексії зовнішнього світу діяльності) менше залежать від середовищ здійснення рефлексії, ніж модальності почуттів і ставлень (полюс внутрішнього світу переживань). За формою профілю даної людини можна сформулювати систему припущень, які корисні для подальшої консультативної роботи, а саме: про дефіцит емоційного контакту із батьками щодо значущих стосунків і переживань; про достатню закритість і навіть ізольованість особистості, яка розвивається по інтровертному типу; про деяку поверховість дружніх стосунків, у яких не розгортається рефлексія почуттів, і т.д. Система цих гіпотез потребує розвідки іншими психологічними методами. Проте, такий індивідуальний профіль досить швидко може дати уявлення про карту потенційних ресурсів для розвитку рефлексії середовищ окремої людини.

Висновки

Використання запропонованої експрес методики оцінки модальностей рефлексії в різних середовищах дає можливість зробити наступні висновки.

Для молоді характерним є частотне домінування рефлексії знань над усіма іншими модальностями. При цьому важливим контекстом здійснення рефлексії цієї модальності молоддю є середовище спілкування з батьками. Оскільки рефлексія знань є важливим чинником професійного розвитку, потрібні додаткові дослідження ролі сімейного контексту в становленні рефлексії знань майбутнього фахівця.

Рефлексія почуттів є найбільш чутливою до соціальної дистанції, значно менше здійснюється з іншими людьми, ніж у середовищі спілкування із близькими. Особливістю молоді є те, що в спілкуванні з батьками рефлексія почуттів відбувається менше, ніж разом з друзями. У дорослих рефлексія разом з батьками відбувається за всіма модальностями, тобто пригнічення рефлексії почуттів є тимчасовим явищем, характерним лише для молоді.

Важливим середовищем здійснення рефлексії є спілкування із друзями. У молоді в дружньому спілкуванні домінує рефлексія досвіду, найбільш інтегральна з усіх рефлексивних модальностей.

Існують гендерні відмінності рефлексії: у жінок частіше складаються умови для здійснення рефлексії, ніж у чоловіків. В дружніх стосунках у жінок більше представлена модальність рефлексії почуттів. При збільшенні соціальної дистанції відбувається зниження частоти рефлексії, проте чоловіки частіше за жінок рефлексують власний досвід з іншими людьми.

В цілому, виходячи з отриманих даних, ми можемо сказати, що в уявленнях людей середовищем рефлексії в природному контексті є не тільки дружба, а й інші довірчі і близькі відносини (наприклад, з батьками). Довіра у репрезентаціях дорослих та юнацтва найчастіше виступає основою, на якій розвиваються груп-рефлексивні процеси в природних умовах.

Крім того, варто зазначити, що існують значні індивідуальні відмінності в здійсненні рефлексії різних модальностей у різних середовищах спілкування. Це складає найбільш цікаву, на наш погляд, перспективу подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лепский В.Е.* Рефлексивно-активные среды инновационного развития / Лепский Владимир Евгеньевич / – М.: «Когито-Центр», 2010. – 255 с

2. Найдонов М. І. Рефлексивне інтерв'ю як засіб моніторингу та експертизи конфліктних станів учасників масових протестних акцій / М. І. Найдонов // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика. — 2005. — С. 133—13
3. Найдонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організації-ях / Михайло Найдонов / — К., Міленіум, 2008. — 484 с.
4. Naydonov M. Reflective Structures of the Participants Discourse during Mass Political Actions / Naydonov M., Naydonova L., Grigorovska L., Naydonova L. M. // ISPP 2008 Annual Meeting, Sciences Po. — Paris, 2008. — P. 97.

Найденова Л. М.

СОЦИАЛЬНЫЕ СРЕДЫ РЕФЛЕКСИИ РАЗНОЙ МОДАЛЬНОСТИ

Представлена новая методика исследования рефлексии различных модальностей, которую можно использовать в исследовательских и консультационных целях. Показаны особенности рефлексии знаний, чувств, отношений и опыта молодежью и взрослыми в различных социальных средах (друзей, родителей, других людей) по сравнению с обдумыванием наедине.

Ключевые слова: рефлексия, групповая рефлексия, модальности рефлексии, социальные среды.

Naydonova L. M.

MODALITIES OF A REFLEXION IN DIFFERENT SOCIAL ENVIRONMENTS

The new technique of reflexion modalities research is presented. It can be used in the research and consulting purposes. Features of a reflexion of knowledge, feelings, relations and experience by youth and adults in different social environments (friends, parents, other people) in comparison with considering alone are shown.

Keywords: reflexion, group reflexion, reflexion modalities, social environments.
